

DOI: 10.26565/2227-1864-2021-89-13
УДК 811.11

Роль семантики «Серце» в структурі поля «Духовний стан» (на матеріалі російської мови)

Ілона Володимирівна Заманова

*магістр, іноземний фахівець факультету російської мови,
Інститут іноземних мов, Чженчжоуський педагогічний університет
(вулиця Інцай, 6, м. Чженчжоу, пров. Хенань, Китай, 450044);
e-mail: lizhecu@163.com*

У статті розглядається питання про денотативний простір понять поля духовного стану, аналізується семантична структура лексеми «серце», робиться спроба реконструкції семантики «серце» на підставі даних лексикографічних словників, контекстів мовного вживання і стійких поєднань, проаналізовано гнізда семантем кожної семантичної ознаки стратифікованого комплексу, де вона виступала як домінуюча. Зроблено спробу повного опису структури семантики «серце» на рівні мовних прототипів і на рівні реалізації цих прототипів у мові. Автор звернув увагу на прецедентні тексти ранньої історичної епохи, де було помічено, що абстрактні поняття на мовному рівні позначалися за допомогою лексичної одиниці «сердце», але на сучасному етапі розвитку мови у всіх цих понять існує окрема лексема. Це спостереження дало автору можливість стверджувати, що «серце» є однією з перших семантем духовного сектору системи «Людина». На підставі аналізу стверджується, що в ієрархії духовного сектору семантема «серце» займає ядерне положення, вона, спочатку номінуючи конкретну реакцію серця як органу, поширювала поле значення у напрямку трьох інших базових смислів – «думки/почуття/бажання», що давало можливість мовної свідомості для побудови усіх наступних абстрактних понять, ядерні узагальнені ознаки семантики «сердце» можна виявити у складі семантичної структури одиниць, що номінують сферу духовності.

Дослідження семантики «серце» сприяло можливості нового бачення денотативного простору лексики емоцій і психічних станів в цілому. Автор пропонує включати до денотативного простору оцінку явища учасником, інтенсивність прояву реакції серця, інтенсивність бажання, мімічну або дієву реакцію. Пропонується уточнювати інтенсивність за допомогою шкали з позитивними і негативними показниками.

Результати даної роботи актуальні у сфері сучасної лінгвістики, яка прагне до об'єднання з такими природними науками, як біологія мозку і психологія.

Ключові слова: духовність у мові, денотативний простір, емотивна лексика, абстрактні субстантиви, мовна свідомість, когнітивна лінгвістика, системи людини

Поле духовного стану людини має складну структуру. Воно представлене іменною і дієслівною лексикою. Іменна група даного поля – це абстрактна лексика, що відображує поняття про психічні стани людини і емоції.

Можемо визначити три базові парадигми щодо лексикографічного опису лексики даної групи. Перша парадигма трактує абстрактні субстантиви шляхом аналізу стійких метафор, прийнятих мовним колективом для номінації духовної сфери (роботи Дж. Лакоффа, А. Н. Баранова, Д. О. Добровольського, Ю. Н. Караулова, В. А. Успенського та ін. [10]). Друга парадигма розглядає можливість трактування через опис ситуацій духовної діяльності (А. Вежицька [3]). Третя – концентрується на аналізі синтагматичних і парадигматичних зв'язків слів, що позначають емоції людини, на основі чого виділяються диференціальні ознаки семантичних полів емоції (роботи Ю. Д. Апресяна [1]). Таким чином, дослідження абстрактних субстантивів духовної сфери системи «Людина» є багатоплановим, і системне рішення з приводу опису їх семантики відсутнє.

Невирішеною проблемою залишається визначення категоріального значення

абстрактних субстантивів: якщо категоріальним значенням є предметність, то ця предметність значною мірою відрізняється від предметності конкретних субстантивів, слід прийти до єдиної думки про те, який є характер цієї предметності. У зв'язку з цим виникає питання про денотативний простір абстрактних субстантивів. Чи справедливо вважати абстрактні субстантиви безденотатною і безреферентною лексикою та що саме слід включати до денотативного простору даної групи?

З точки зору семантичного моделювання системи «Людина» також не було прийнято остаточного рішення. Ю. Д. Апресян проаналізував валентні можливості лексики емоцій, виділив основні системи людини, однак не стверджував, «...що в схемі в її тепершньому вигляді враховані всі ознаки, тобто що ієрархія побудована до кінця» [1, с. 375]. Незрозуміло також, як точно взаємодіють системи, не визначені у повному складі їх глибинні узагальнені смисли.

Лексема «серце» часто фігурує як варіант номінування понять поля «Духовний стан» не тільки на індивідуальному мовному рівні, але й на рівні норми, оскільки існує досить велика кількість стійких словосполучень, поєднаних з цією лексемою не тільки у російській, а й в українській та інших мовах: *доброе сердце, мягкое сердце, защемило на сердце, сердце подсказывает* і т. ін., часто дана лексема виступає мотивувальною базою

емотивного характеру: *сердечный, сердяга, сердобольный*. СЕРЦЕ існує в мові і як концепт (під концептом ми розуміємо поняття з нашаруванням етно-культурних характеристик), пов'язаний з почуттями і духовністю людини. Мовознавці описують функціонування концепту СЕРЦЕ в дискурсах різного типу [7; 11; 17]. Однак причини лінгвістичної цінності даної лексичної одиниці не було пояснено, не описувався генезис семантики, не досліджувалася ієрархія сем у структурі.

Отже, **актуальність** дослідження полягає в тому, що воно звернене до маловивченої сфери лексичної семантики і покликане запропонувати вирішення вищевказаних лінгвістичних проблем; автор пропонує новий підхід до вивчення абстрактних субстантивів, нове бачення денотативного простору абстрактних субстантивів, визначає положення семантики 'сердце' в ієрархії, надаючи нові можливості для лінгвістичного моделювання системи «Людина».

Метою даного дослідження є уточнення структури ієрархії систем людини, визначення статусу семантики 'сердце' в цій системі, опис денотативної бази духовних систем. У процесі досягнення мети вирішуються наступні **завдання**: вивчити контексти різних епох, де духовні стани людини номінуються за допомогою лексеми «серце», створити класифікацію контекстів на підставі різниці їх узагальнених смислів, як можна повніше описати структуру семантики 'сердце', показати, що багато понять духовної сфери розвинулися на підставі системи смислів семантики 'сердце', пояснити когнітивні причини даного явища, показати унікальність денотативного простору семантики 'сердце' та інших абстрактних понять почуттів і емоцій, запропонувати вирішення проблеми денотативного простору абстрактної лексики.

Дослідження виконано у межах парадигми структурної семантики. Ми користуємося термінологією Кримської школи функціональної лінгвістики, а також термінами когнітивної лінгвістики і нейролінгвістики, оскільки глибинні структури мови, зв'язок мови і мислення – це предмет дослідження, спільний для цих парадигм.

У дослідженні застосовувалися методи моделювання ієрархічної структури семантем мови, спостереження над мовним матеріалом, динамічного опису, методи корпусної лінгвістики, компонентного аналізу, діахронічного аналізу, функціональний і системний підходи. Використовується рівнева модель мови, введена Ф. де Соссюром. У даній моделі важливим представляється існування мовних фактів в трьох формах: в схемі, в варіантах, що допускаються нормою, і в формі мовних виразів, що представляють собою готовий продукт висловлювання, призначений

для мовної ситуації. Мова-схема – це найбільш абстрактні (глибинні, типові) моделі мовних одиниць, мова-норма – це всі варіанти, що репрезентують дану схему. На рівні мови ми спостерігаємо мовну одиницю в реалізації, в контексті, що дозволяє досліднику отримати більш точне уявлення про одиницю.

Слідом за Ж. П. Соколовською, ми визначаємо термін «семантема» «як інваріант смислів, як одиницю рівня мовної абстракції, що реалізується в її варіантах, семемах – одиницях на рівні норми» [18, с. 104]. А. М. Рудяков уточнює, що «кожен з гіпонімів семантики виступає окремою семантемою, що володіє тільки їй властивим стратифікованим комплексом сем» [16, с. 167], тобто самі семантики теж створюють ієрархію. Таким чином, зрозуміло, що семантема – одиниця мови-схеми, ядро семантики – це архетип поняття, найбільш загальний мовний смисл. Семантема реалізується на рівні норми семемами – лексико-семантичними варіантами. Семантики формують поля семантичних систем. Семантичні системи відображають уявлення про об'єктивний світ. Семантему, на наш погляд, не варто співвідносити з концептом і з поняттям, так як семантема більш конкретна одиниця в системі, концепт і поняття існують у взаємодії семантем.

Звертаємо увагу на те, що назва семантики є довільною, і вона лише для зручності називається за своїм основним ЛСВ. У поняття поле «Духовний стан» ми включаємо всю семантичну наповненість лексики, що описує духовний (пов'язаний з релігією і мораллю), душевний та інтелектуальний стан людини (відповідно до нашого дослідження [9]). Ми вважаємо за краще позначення «духовне», так як воно відображує антропоцентризм системи.

Предметність абстрактних субстантивів принципово відрізняється від предметності конкретних. Основною відмінністю абстрактної лексики є те, що при описі понять духовного стану мовець вдається до типових ситуацій, в які слухач також був залучений коли-небудь. Звичайно, будь-яка семема пов'язана з ситуацією, тобто відокремленість лексеми в системі сем тільки приблизна, однак категоріально-граматичні семи визначають зміст на роль предмета, дії і т. ін.

Предметність іменника спирається на предметність в об'єктивному світі. Але абстрактні імена духовного стану – імена фіктивні, що мають виключно граматичне предметне значення, фактично – це дієслово, що запозичує «відмінкову рамку» (термін і розуміння Ч. Філлмора [20]). «У словотвірному аспекті абстрактні імена – результат відокремлення акциденції від субстанції через суфіксальне оформлення цих акциденцій як субстанцій, що ставить їх формально (морфологічно) в один ряд з субстантивами, змістовно (семіотично) вони залишаються іменами ознак – властивостями і діями» [21, с. 78]. Тому єдино правильним підходом до трактування понять поля духовного стану (дієслівної, субстантивної і прислівникової лексики) на рівні норми є аналіз

прототипичних ситуацій, іншими словами, денотативний простір абстрактних понять духовного стану має бути представлено описом фреймів ситуацій.

Як вже було пояснено вище, під денотативним простором лексики духовного стану людини ми маємо на увазі денотативний простір мотивуючого дієслова. Під денотатом в лінгвістиці мається на увазі узагальнене уявлення про предметну сутність знака: «Денотати – це, перш за все, реальні предмети, особи, ознаки, дії, почуття, а також продукти людської свідомості» [4, с. 251]. Денотативний простір з точки зору нейролінгвістики – це перцептивна модель того чи іншого явища об'єктивної дійсності, закріплена в нейронній системі мозку. Денотативний простір представлено в картині світу крізь призму людських почуттів, актуальних для того чи іншого предмета дійсності, тому в семантичному архетипі будь-якої мовної одиниці можна знайти семи, що вказують на тип сприйняття номінованого нею явища об'єктивного світу. Іншими словами, питання про денотативний простір мовної одиниці – це питання про те, який образ був обраний для кодування у мові.

Легше піддаються вивченню денотативні простори конкретних іменників, складніше описати денотативний простір дієслова. А. М. Плотнікова зауважує: «Оскільки денотатом дієслова є уявлення, образ ситуації, «згорнута» ситуація, що включає дії, стан, відносини актантів, то взаємодія дієслівних і іменних компонентів відбувається на тлі в синтагматичному ряду, але і в структурі дієслівного значення» [14, с. 118]. «Дієслово, – пише Ю. І. Плотнікова, – на відміну від субстантивних лексем, має більш широкую денотативну базу, так як воно повністю передає ситуацію реальної дійсності, до якої входить не тільки дія, але і інші смисли, пов'язані з ознаками даного процесу» [15, с. 131].

Складність зростає по мірі збільшення абстрактності дієслова. Тобто, якщо ми стверджуємо, що денотативний простір дієслова представлено ситуацією, що має бути включено в цю ситуацію? Треба розкласти її на складові і з'ясувати, що підлягало кодуванню до останніх значень. В дієсловах конкретної дії образ дії легко диференціюється, а як бути з дієсловами, що описують психічні стани і емоції? Яку частину об'єктивної дійсності вони відображають? Вся ця лексика відображує реально існуючий світ, завдання дослідника – з'ясувати, що саме стало предметом номінації в мовних одиницях поля «Духовний стан», що стало знаковим для нашого розуму, який перцептивний образ був закодований в лексичі даного класу.

На наш погляд, сигнали органів людини є частиною денотативного простору дієслів та їх

дериватів. Сигнали, що надходять у мозок від внутрішніх органів – серця і мозку, стали основою для формування великих пластів психічної лексики. Аналогії і метафоричні смисли (напр., *скинути від злости, заледеніти від страху*) ставали можливими на основі синестезії – вони однозначно спрямовані від конкретного до абстрактного, часто апелюють до фізіологічних систем людини як до найближчих. Наша робота про мовний ізоморфізм абстрактної лексики певною мірою висвітлює дане питання [8]. Метафоризація прямих значень на підставі синестезії органів сприйняття в деяких випадках була єдиним рішенням для номінації внутрішніх відчуттів, не доступних для реального спостереження. Когнітивна метафора завжди має опору в об'єктивному світі не на принципі образності мислення, а на принципі синестезії: «Різні модуси сприйняття демонструють більш тісну взаємодію з певними системами <...>. Синкретичний, комплексний характер процесу сприйняття обумовлює явище синестезії <...>, а також спільність метафоричного потенціалу різних модусів перцепції» [13, с. 54]. Отже, реакції органів – це факти позалінгвістичної дійсності, які підлягають кодуванню мовою.

Реакція серця як органу у всіх емотивних ситуаціях дозволила розуму диференціювати внутрішні відчуття. Емотивну ситуацію як факт позалінгвістичного світу ми пропонуємо розкласти на наступні складові: подразник / уявна операція / реакція серця / бажання. Виходячи з цього, ми рекомендуємо спробувати повним денотатом (денотат – узагальнена уява про факт позалінгвістичної реальності, що кодується при номінації) понять психічної сфери вважати поєднання таких складових у певній послідовності: розумова операція або оцінка (погано – загрожує життю, з різним рівнем інтенсивності загрози; добре – сприяє життю, з різним рівнем задоволення) – визначаємо показник за шкалою від -5 до 5; реакція серця (різний рівень інтенсивності серцебиття, визначимо його за шкалою від -5 до 5, 0 – відсутність серцебиття: байдужість); бажання – інтенсивність бажання із зазначенням типу бажання – від -5 до 5, можливо супровід мімічною реакцією і моторикою. Встановимо денотативний простір поняття «страх»: -1+1+1, тип бажання – усунути причину страху, втікши, сховавшись, або перемогти силою; «жах»: -5+5+5 – бажання сховатися, так як відбувається усвідомлення, що усунути неможливо через очевидь переваги подразника; «Любов»: +4+1+4 – бажання бути поруч з об'єктом любові; «симпатія»: +2+2+2 – бажання бути поруч з об'єктом симпатії, «пристрасть»: +5+4+5 – бажання бути поруч з об'єктом любові. Дану шкалу в умовах лабораторії можна розширити до -100+100, визначити точки для кожної емоції і стану, індивідуальні реакції кожної окремої особистості будуть коливатися (і це можна врахувати), але в межах певних показників, перетин кордонів яких веде до нового відчуття, номінованому іншою лексемою.

Різноманіття комбінацій перерахованих вище елементів зможе описати різноманіття лексем, що реалізують поле духовного стану. Раніше не було запропоновано розгляд єдності перерахованих вище елементів в якості денотата понять духовного стану.

Визначимо статус семанти «серце» як семантичного архетипу групи «Духовний стан людини». Оскільки реакція серця кодується у лексичі поля «Духовний стан», цей факт має бути підтверджено лінгвістичним матеріалом.

Нами було проведено аналіз даних тлумачних словників і проаналізовано контексти з НКРМ, що дозволило описати семантему «серце» в синхронічному аспекті. Потім було проаналізовано всі контексти, отримані методом суцільної вибірки з прецедентних текстів Старого Завіту і пізнішого Нового Завіту, що дало нам можливість побачити генезис семанти «серце».

«Серце» спочатку має значення – нутро, нутреність, будь-яка речовина, що знаходиться всередині іншого, звідси похідні – середина, серцевина, осередок. За Гільфердингом [5, с. 188], від санскритського *hrd – (нерозділене) серце, груди, живіт, внутрішні органи. Потім семантична структура лексеми поширилася.

На сучасному етапі «серце» має наступну семемну структуру: 1. Центральний орган кровообігу; 2. Цей орган як символ осередку почуттів, переживань, настроїв людини; 3. Душевний світ людини, його переживання, настрої, почуття; 4. Гнів, роздратування; 5. Центр, головна частина чого-л. [22, с. 80]. Аналогічні тлумачні статті знаходимо в словниках В. І. Даля, С. І. Ожегова, Д. Н. Ушакова [6; 12; 19].

Отже, методом компонентного аналізу можна отримати наступні семи (без урахування категоріальних сем): ядерні – ‘тіло’, ‘частина’, ‘всередині’, приядерні – ‘почуття’, ‘думки’, ‘бажання’.

В. І. Даль, крім значення «внутрішній орган», виділяє значення з позначкою «морально»: «Представник любові, волі, пристрасті, морального, духовного начала, протилежно розумовому, розуму, мозку; будь-яке внутрішнє почуття позначається в серці» [6]. Останнім зауваженням В. І. Даль вказує на дуже важливий момент в концептуалізації усєї сфери духовного стану – будь-який духовний стан пов'язан з фізіологічним сприйняттям – реакцією організму на вплив зовнішнього середовища.

Для дослідження функціонування лексеми «серце» на мовному рівні використовувалися джерела [2; 23]. Спочатку ми наводимо контекст з текстів ранньої епохи, поруч контекст з тим же семним наповненням з сучасної епохи. Також ми пропонуємо до розгляду список семантем, які існують у мовній свідомості зараз і, згідно

мовного матеріалу, перетинаються з семантемою ‘серце’.

Найбільш часто «серце» виступає в якості агенса або експірієнсера в реченні в єдності трьох семантичних компонентів – ‘думки, бажання, почуття’, рідше – з тим же семантичним наповненням – в якості місця предикації. Ця основна реалізація семанти «серце» в повному складі цієї структури формує систему смислів, що зараз у мові має номінацію «Любовь»: *И склонил он сердце всех иудеев, как одного человека* [2 Цар., 19:14]. *Если любовь в сердце – мир побежден* [Н. Г. Гарин-Михайловский. *Гимназисты, 1895*]. *Как возвратилась любовь в сердце Алексея Степаныча, вдруг или постепенно, – ничего не знаю* [С. Т. Аксаков. *Семейная хроника, 1856*].

Семантема репрезентується в поєднаннях *склонность сердца, влечение сердца: Любовь моя всего невиннее на свете, – продолжает Нина, – одна живая, непреодолимая склонность сердца* [П. И. Шаликов. *Темная роца, или памятник нежности, 1819*]. *Я должен сознаться, что часто отвлекался от тех целей, что ставили мне разум и влечение сердца* [Э. Булвер-Литтон. *Кенелм Чиллинги..., 1873*].

Дана єдність представлена також в стійких поєднаннях «скрепя сердце», «сердце не лежит», тобто всупереч своїй симпатії: *Скрепя сердце, отдал Шерлок Холмс доктору Ватсону фоторобот* [В. Э. Карпов, Т. В. Мецержкова. *Об автоматизации нетворческих литературных процессов // «Информационные технологии», 2004*]. *Сердце ее никак не лежало к этой девочке, но она уже знала, что сердце ее не имеет никакого значения* [Людмила Улицкая. *Казус Кукоцкого // «Новый Мир», 2000*].

Рідше єдність ‘думки, бажання, почуття’ можна спостерігати при номінації характеру або внутрішніх властивостей людини, але, на наш погляд, це вже прояв багатозначності метонімічного типу. Наприклад: *Сердце глупых высказывает глупость* [Притч., 12:23], *Лукаво сердце человеческое более всего и крайне испорчено* [Иер., 17:19], *Тот, у которого руки неповинны и сердце чисто* [Пс., 23:4]. Приклади из НКРМ: *У него глаза распахнуты и сердце открыто на все прекрасное, происходящее вокруг* [Сати Спивакова. *«Не все», 2002*]. Функціонування системи смислів ‘думки, почуття, бажання’ при номінації характеру людини в мові має граматичну структуру словосполучення, де «серце» узгоджується з наступними прикметниками: *упорное, жестокое, каменное, надменное, развратное, расслабленное, мягкое, ослабленное, робкое, львиное, ожиревшее, необрезанное, доброе, злое, чуткое, бесчувственное, мудрое, разумное, коварное* (з опорою на контексти). За механізмом метонімії ця оцінка утворила цілий ряд прикметників, що номінують ознаки людини в соціальному сприйнятті: *злой человек, робкий, жестокий*.

Кожна сема з даної структури може бути доміантною і утворювати своє гніздо.

Так, сема 'думки' утворила своє гніздо (зазвичай, з точки зору синтагматичної сполучуваності «серце» виступає тут місцем предикації), перерахуємо складові:

1. Пам'ять (саме на підставі «думки, почуття, бажання», а не «розум»): *Положите сии слова в сердце ваше и в душу вашу [Втор., 11:18]; Но то, что уйдет из памяти, навеки останется в сердце [Рина Зеленая. На Карпатах и дальше // «Советское искусство», 1945].*

2. Внутрішня мова, думки не вголос: *Сказал в своем сердце [1 Цар., 1:13, Втор., 18:21, Втор., 7:17]. И видя детей, играющих на лугу среди цветов, подобных им, вздыхал и говорил в сердце своем: «Жатву смерти видят очи мои...» [М. Горький. Мудрец, 1906]. У складі поєднання «в глибині серця, глибоко в серці»: *Лучшие мои чувства я хоронил в глубине сердца: они там и умерли [М. Ю. Лермонтов. Герой нашего времени, 1839 – 1941].**

3. Мудрість, або розум: *Мудрость почитет в сердце разумного [Притч., 14:33]. Впоследствии я смог по должному оценить всю прелесть, всю мудрость сердца [А. Н. Бенуа. Жизнь художника, 1955]. Я знаю мудрое сердце великой монархини нашей [Е. А. Салиас. На Москве, 1880].*

4. Ідея, або задум: *Много замыслов в сердце человека [Притч., 19:21]. Хорошо, что это у тебя лежит на сердце [3 Цар., 8:18]. Он высказал в «Горе от ума» все, что было у него на сердце [Н. П. Огарёв. Предисловие к сборнику «Русская потаенная литература, 1861].*

5. Щирість (є інструментом або локативом): *Надейся на Господа всем сердцем твоим [Притч., 3:5]. Славлю Тебя всем сердцем моим [Пс., 137:1]. Всем сердцем моим ищу Тебя [Пс., 118:10]. У стійкому поєднанні «от всего сердца»: *Выбежал к вам навстречу обнять вас от всего сердца [Д. И. Фонвизин. Недоросль, 1782]. Своих гостей старик презирал от всего сердца [Д. Н. Мамин-Сибиряк. Клад, 1889]. У складі поєднання «положа руку на сердце»: *Положа руку на сердце – много ли найдется людей, способных такое написать в частном письме [М. Б. Бару. Повесть о двух головах // «Волга», 2014].***

Сема 'почуття' утворила наступні смисли (зазвичай у функції агенса):

1. Жалість: *Братья наши расслабили сердце наше [Втор., 1:28]. У складі сполучення «серце кровью (слезамі) обливається», «серце рвется на части»: – *Прямо сердце кровью обливается! – подтвердил дед Асланбек. – Измучились, бедные! [И. М. Косых. Нелегалы // «Волга», 2011]. Павла он не знал, на горе любимой выдел впервые, и его сердце рвалось на части [В. Токарева. Своя правда // «Новый Мир», 2002].**

2. Переживання, туга: *Сердце его трепетало за ковчег Божий [1 Цар., 4:13]. Истаивает сердце в груди моей [Иов., 19:27]. Сердце мое поражено и иссохло, как трава [Пс., 101:5]. У складі поєднання «сердце ноет»: *Вот уже две с лишним недели я не получал ни одной строчки ни от кого. И снова сердце ноет [Р. Карасті. Письма заложникам // «Звезда», 2002].**

3. Розчарування. У складі поєднання «сердце разбито»: *У меня сердце разбито! ... Вдребезги [Ф. Абрамов. Пелагея, 1967]! Ну до вазы ли человеку, у которого сейчас сердце разбито, который разочаровался в женщинах [А. Т. Аверченко. Подходцев и двое других, 1917].*

4. Веселощі, радість: *Ты исполнил сердце мое веселием [Пс., 4:8]. Оттого возрадовалось сердце мое и возвеселился язык мой [Пс., 15:9]. А кругом такая красота и тишь – сердце радуется! [В. Сорокин. Кисет // «Родник», 1989].*

5. Страх: *И крепко дрогнуло сердце его [1 Цар., 28:5]. И ослабело сердце народа, растаяло и стало, как вода [Нав., 7:5]. У складі поєднань «сердце екает», «сердце оборвалось»: *А у обоих сердце екает от страха, что время вот пройдет и они оба останутся без работы [А. А. Богданов. «Бунт», 1926]. Слишком тихо, у Катерины сердце оборвалось: «Опоздали!» [Б. Екимов. Пиночет, 1999].**

6. Обурення, злість: *Сердце кипит от негодования и презрения [В. А. Жуковский. Русская и английская политика, 1850].*

Сема 'бажання' домінує в наступних одиницях:

1. Заздрість: *Да не завидует сердце твое грешникам [Притч., 23:17]. Ей аплодисменты, она раскланивается, а у меня сердце от зависти сжалося [М. Шишкин. Венерин волос // «Знамя», 2005].*

2. Пристрасть: *Сердце кипит, фрейлен Анхен... [А. И. Красницкий. Трон и любовь, 1910].*

У контекстах раннього періоду субстантиви духовного стану представлені бідно. Основним засобом номінації виступала одиниця «серце», поступово система номінативних засобів розширювалася, вже в Новому Завіті успішно використовуються різні поняття, які відображують уявлення про добро, зло, почуття, волю, мораль і т. ін.

Важливим спостереженням при аналізі контекстів є також різна ступінь метафоризації при процесі номінації: в контекстах ранньої епохи номінація більш схожа на пряму, часто серце виступає місцем, де відбувається процес почуттів і мислення: *И сказал Господь в сердце Своем: не буду больше проклинать землю за человека, потому что помышление сердца человеческого – зло от юности его [Быт., 8:21]. Иаков же похитил сердце у Лавана Араеянина, потому что не извещил его, что удаляется [Быт., 8:21]. И оборотился фараон, и пошел в дом свой; и сердце его не тронулось и сим [Исх., 7:23]. Зазвичай в Старому Завіті смисл більш-менш конкретний, але вже в Новому Завіті помітні вживання більш широкого значення:*

Возлюбленные! Если сердце наше не осуждает нас, то мы имеем дерзновение к Богу [1 Ин., 3:21]. Осуетились в умствованиях своих, и омрачилось несмысленное их сердце [Рим., 1:21]. Но тот Иудей, кто внутренне таков, и то обрезание, которое в сердце, по духу, а не по букве [Рим., 2:29].

Контексти з НКРМ характеризуються усвідомленою метафоризацією висловлювання. Вони показують, що в свідомості носіїв мови вже існує розвинена система номінації психічної сфери, і вони хочуть зробити висловлювання лише більш точним і ефективним у акті говорення.

Схожий опис семантичних зв'язків концепту СЕРЦЕ можна побачити в роботах Сапегіної І. А. (аналіз проводився у зіставленні російської та китайської картини світу) [17], Данилової Р. Р. (на матеріалі татарської мови) [7], Макарової В.Л. (на матеріалі латинської мови) [11]. Всі дослідники вказують на зв'язок серця не тільки зі сферою почуття, але й сферою мислення та пам'яті, що говорить про те, що серце як орган було вихідною точкою концептуалізації усього духовного сектору системи «Людина» в універсальній мовній свідомості усіх націй. Мовний матеріал підтверджує, що генезис семантики 'серце' дійсно починався від прямої номінації почуттів серця як органу.

Ю. Д. Апресян виділяє наступні сектори в системі «Людина»: фізичне сприйняття (зір, слух, нюх, дотик), фізіологічні стани (голод, спрага), фізичні дії і діяльність (працювати, відпочивати, йти), бажання (хотіти, прагнути), мислення, інтелектуальна діяльність (уявляти, уявляти, думати), емоції (боятися, радіти), мова (повідомляти, обіцяти). Системи розбиваються на підсистеми: сприйняття – зір, слух, нюх, інтелект – знання, віра, впевненість, мова – різні мовні акти. Ці системи утворюють ієрархію і взаємодіють один з одним. Чим більше лексем обслуговують дану систему і чим більше лексем іншої системи встановлюють з нею зв'язки, тим вона складніша [1, с. 356–363]. У кожній системі є обслуговуючий її орган (вчений розглядає в якості органів також розум і душу). Ю. Д. Апресян стверджує, що вершиною ієрархії органів є розум, так як в наївній картині світу розум управляє волею, яка, в свою чергу, управляє бажаннями. Ієрархію систем вчений структурує відповідно до кількості мовних одиниць, що обслуговують систему, також за ступенем автономності системи, стверджуючи, що найменш автономними є емоції і мова [1, с. 362].

Наше дослідження може представити дещо інший варіант моделі ієрархії системи «Людина», при якому вищою (найбільш глибокою, абстрактною, архетиповою) залишається система «Сприйняття», але до неї слід залучати не тільки зовнішні, але й знакові

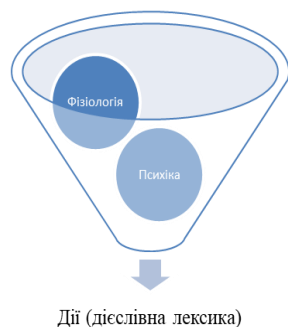
для свідомості людини внутрішні органи. Якщо орган, від якого надходять сигнали, знаходиться всередині – сфера концептуалізується як внутрішнє відчуття, сигнали, що надходять від серця і мозку – як внутрішня духовна сфера. Бажання, фізичні, духовні або змішані, а також оцінка і зіставлення бажання і результату досягнення бажання ведуть до виникнення емоційної діяльності. Емоції, психічні стани мають більше інтегральних семантичних ознак, ніж диференціальних, тому ми об'єднали їх в одну групу, семи з цієї групи входять в пласти лексем груп нижнього рівня, такі як фізичні дії.

На наш погляд, найменш автономною є система фізичної дії (в тому числі мова, оскільки акт говоріння, в кінцевому рахунку, є видимою і навмисною дією) – перш, ніж що-небудь сказати або зробити, потрібно подумати. Ця система розташовується під усіма іншими системами і є найскладнішою, бо до неї входять семантики з систем, розташованих вище. Наприклад, в семантему 'працювати' будуть входити, крім глибинних сем аргументної рамки, семи системи сприйняття зовнішніх або внутрішніх органів 'руки'/ 'мозок', семи психічної системи 'бажати/не бажати', оцінки 'добре/ погано', емоційної діяльності – 'втомлюватися', 'радіти' та ін. Дієслівну лексику можна поділити на групи, об'єднані семою органу, сигнали від якого при виконанні даної дії надходять у мозок. Оскільки, як правило, сигнали надходять одночасно від декількох органів, в дієсловах можуть виявлятися семи всіх систем. Світ пізнається людиною через систему сприйняття зовнішніх і внутрішніх органів, тому в наївній картині світу сфера емоцій номінована за допомогою прямого відсилання до органів сприйняття (так, в ранніх текстах Старого Завіту в номінації багатьох фізичних дій бере участь одиниця «руки», а всіх психічних – «серце»). Архетипи, як перші відображення позалінгвістичного факту, стають базовими вузлами інших понять, розширюючи поля. Чим нижче знаходиться система, тим вона складніша, тим більша кількість мовних одиниць представлятиме її. Саме вищеописана модель ієрархії семантем забезпечує ту властивість мови, про яку писав В. Г. Гак: «Обмежена множина багатозначних знаків у системі дозволяє дати необмежену множину однозначних позначень необмеженої множини денотатів у мовленні» [4, с. 252], адже з опорою на загальні та диференціальні ознаки активації зв'язків у системі будь-який денотат може отримати спеціальне позначення.

Пропонуємо спостереженню дві схеми.

Мал. 1. Стратифікація системи «Людина» у мові

Мал. 2. Залежність дій від сигналів, що надходять у мозок від зовнішніх та внутрішніх органів

Органи, доступні спостереженню іншою людиною, представлені у мові як зовнішній світ, дієслівна семантика даної групи більш конкретна, внутрішні органи, такі як серце, мозок, шлунок і т.д. формують семантику внутрішнього відчуття, яку представлено фізіологічної і духовної сферами. Органи «духовної» системи – це серце і мозок. Серце, однак, більш пов'язане з фізичними відчуттями, перебуваючи мов би на кордоні внутрішнього і зовнішнього, духовного і фізичного.

Мал. 3. Структура системи «Сприйняття»

Таким чином, при описі лексики духовного сектору треба спиратися на семантику мотивуючого дієслова, денотативний простір абстрактних понять духовного стану має бути представлено описом ситуацій (не змішувати з актантним портретом дієслова). Мовний матеріал підтверджує, що генезис семантики 'серце' починався від прямої номінації почуттів серця як органу, це стверджується на підставі різної ступені метафоризації у процесі номінації в текстах неоднакового історичного часу. Мовний матеріал також показує, які поняття здатні номінувати лексична одиниця «серце», тобто до складу яких входять семи зі структури 'серце'. Наведемо список: *любов, пам'ять, внутрішня мова, мудрість, ідея, щедрість, жаслість, туга, розчарування, радість, страх, злість, заздрість, пристрасть*. Можна помітити ядерну позицію даних понять в семантичному полі «Духовний стан», так як саме ці поняття мають розгалужену систему синонімів у мові.

Найбільш архетиповою при номінації явищ духовної сфери пропонуємо вважати систему «Сприйняття», але до неї слід залучати не тільки зовнішні, але й знакові для свідомості людини внутрішні органи. Якщо орган, від якого надходять сигнали, знаходиться всередині тіла – сфера концептуалізується як внутрішнє. Цю внутрішню сферу можна поділити на духовну та фізіологічну: сигнали, що надходять від серця і мозку формують духовну сферу, інші органи – фізіологічну.

Серце – це образ внутрішнього «Я», який виник при усвідомленні того, що внутрішні відчуття недоступні спостереженню іншою людиною, емоції і психіка – це надбання кожної конкретної особистості, тому вони можуть йти у супереч з «Я» інших. Суспільство передбачає контроль над «Я» в ім'я інтересів колективу, це створило передумови виникнення понять *волі, совісті, моралі, етикету і політики*. У цих напрямках концептуальна сфера продовжує розширюватися і зараз.

Список літератури

1. Апресян Ю. Д. Образ людини за даними мови. Спроба системного опису. *Вибрані праці, том II. Інтегральний опис мови і системна лексикографія*. Москва: Школа «Мови російської культури», 1995. С. 348–388.
2. Біблія. Москва: Російське Біблійне Товариство, 2014. 292 с.
3. Вежицька А. Тлумачення емоційних концептів. *Мова. Культура. Пізнання*. Москва: Російські словники, 1996. С. 326–376.
4. Гак В. Г. До типології лінгвістичних номінацій. *Мовна номінація*. Москва: Наука, 1977. С. 230–294.
5. Гільфердінг А. Про спорідненість мови слов'янської з санскритською. Санкт-Петербург: Друкарня Імператорської Академії наук, 1853. 294 с.
6. Даль В. Тлумачний словник живої великоруської мови: в 4 т. Москва: Рос. мова, 1989. 779 с.
7. Данилова Р. Р. Функціонування концепту «серце» в емоційно-чуттєвій і духовній сферах людини в татарській і російській мовних картинах світу. *Вісник ЧДПУ*. 2009. 2009. С. 228–234.
8. Заманова І. В. Ізоморфізм номінативних моделей абстрактних субстантивів душевного і фізичного станів. *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Філологія*. 2020. Вип. 85. С. 48–54.
9. Заманова І. В. Роль комплексного підходу в описі номінативних мовних засобів (на прикладі сигніфіката «душевний стан»). *Вчені зап. Таврійського нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського*. 2020. Т. 31. № 1. С. 155–161.
10. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, якими ми живемо. Москва: Едиториал УРСС, 2004. 256 с.
11. Макарова В. Л. Семантика і функціональні характеристики слова *cor* в текстах Аврелія Августина: на прикладі «Сповіді»: автореф. дис. ... канд. філол. н. Санкт-Петербург, 2011. 18 с.
12. Ожегов С. І., Шведова Н. Ю. Тлумачний словник російської мови. Москва: ТОВ «ІТІ технології», 2003. 944 с.

13. Педченко Л. В. Перцептивна метафора як засіб створення «образу людини» в російській діалектній мові. *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. Сер. Філологія. 2017. Вип. 77. С. 50–55.
14. Плотникова А. М. Дієслова з включеною актантною рамкою: ономазіологічний і когнітивний аспекти. *Денотативний простір російського дієслова / За ред. Бабенко Л. Г.* Єкатеринбург: Вид-во Урал. ун-ту, 1998. С. 117–120.
15. Плотникова Ю. І. Денотативний простір дієслів «вистіти», «лежати», «сидіти», «стояти». *Денотативний простір російського дієслова / За ред. Бабенко Л. Г.* Єкатеринбург: Вид-во Урал. ун-ту, 1998. С. 130–133.
16. Рудяков А. Н. Мова, або Чому люди говорять (досвід функціонального визначення природної мови). Київ: Грамота, 2004. 224 с.
17. Сапегіна І. А. Концепт *серце* як домінанта емоційної картини світу в російській мові в дзеркалі китайської мови: автореф. дис. ... канд. філол. н. Москва, 2011. 20 с.
18. Соколовська Ж. П. Система в лексичній семантиці. Київ: Вища школа, 1979. 189 с.
19. Ушаков Д. Н. Тлумачний словник. URL: <https://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=81019>.
20. Філлмор Ч. справа про відмінок. *Нове в зарубіжній лінгвістиці*. Вип. 10. Лексична семантика. Москва: Прогрес, 1981. С. 369–495.
21. Чернейко Л. О. Лінгво-філософський аналіз абстрактного імені. Москва: Вид-во МДУ, 1997. 400 с.
22. Шевельова М. С. Словник російської мови. Т. 4. Москва: Російська мова, 1985. 736 с.
23. НКРМ. <http://www.ruscorpora.ru/new/index.html>

References

1. Apresjan Ju. D. Obraz ljudini za danimi movi. Sproba sistemnogo opisu. *Vibrani praci, tom II. Integral'nij opis movi i sistemna leksikografija*. Moskva: Shkola «Movi rosijs'koj kul'turi», 1995. S. 348–388.
2. Biblija. Moskva: Rosijs'ke Biblijne Tovaristvo, 2014. 292 s.
3. Vezhbič'ka A. Tlumachennja emocijnih konceptiv. *Mova. Kul'tura. Piznannja*. Moskva: Rosijs'ki slovniki, 1996. S. 326–376.
4. Gak V. G. Do tipologii lingvistichnih nominacij. *Movna nominacija*. Moskva: Nauka, 1977. S. 230–294.
5. Gil'ferding A. Pro sporidnenist' movi slov'jans'koj z sanskrits'koju. Sankt-Peterburg: Drukarnja Imperators'koj Akademii nauk, 1853. 294 s.
6. Dal' V. Tlumachnij slovník zhivoj velikorus'koj movi: v 4 t. Moskva: Rosijs'ka mova, 1989. 779 s.
7. Danilova R. R. Funkcionuvannja konceptu «serce» v emocijno-chuttevij i duhovnij sferah ljudini v tatars'kij i rosijs'kij movnih kartinah svitu. *Visnik ChDPU*. № 11. 2009. S. 228–234.
8. Zamanova I. V. Izomorfizm nominativnih modelej abstraktnih substantiviv dushevnogo i fizichnogo staniv. *Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu im. V. N. Karazina*. Filologija. V. 85. 2020. S. 48–54.
9. Zamanova I. V. Rol' kompleksnogo pidhodu v opisi nominativnih movnih zasobiv (na prikladi signifikata «dushevij stan»). *Vcheni zapiski Tavrijs'kogo nacional'nogo universitetu im. V. I. Vernads'kogo*. T. 31. № 1. 2020. S. 155–161.
10. Lakoff Dzh., Dzhonson M. Metafori, jakimi mi zhivemo. Moskva: Editorial URSS, 2004. 256 s.
11. Makarova V. L. Semantika i funkcional'ni harakteristiki slova cor v tekstah Avrelija Avgustina: na prikladi «Spovidni»: avtoreferat dis. ... kandidata filologichnih nauk. Sankt-Peterburg. 2011. 18 s.
12. Ozhegov S. I., Shvedova N. Ju. Tlumachnij slovník rosijs'koj movi. Moskva: TOV «ITI tehnologii», 2003. 944 s.
13. Pedchenko L. V. Perceptivna metafora jak zasib stvorennja «obrazu ljudini» v rosijs'kij dialektnij movi. *Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V. N. Karazina*. Filologija. V. 77. 2017. S. 50–55.
14. Plotnikova A. M. Dieslova z vključenoju aktantnoj ramkoju: onomasiologichnij i kogitivnij aspekti. *Denotativnij prostir rosijs'kogo dieslova / Za red. Babenko L. G.* Ekaterinburg: Vyd-vo Ural. un-tu, 1998. S. 117–120.
15. Plotnikova Ju. I. Denotativnij prostir diesliv «visiti», «lezhati», «siditi», «stojati». *Denotativnij prostir rosijs'kogo dieslova / Za red. Babenko L. G.* Ekaterinburg: Vyd-vo Ural. un-tu, 1998. S. 130–133
16. Rudjakov A. N. Mova, abo Chomu ljudi govortjat' (dosvid funkcional'nogo viznachennja prirodnoj movi). Ky' yiv: Gramota, 2004. 224 s.
17. Sapagina I. A. Koncept serce jak dominantna emocijnoj kartini svitu v rosijs'kij movi v dzerkali kitajs'koj movi: avtoref. dis. ... kand. filol. n. Moskva, 2011. 20 s.
18. Sokolovs'ka Zh. P. Sistema v leksichnij semantici. Ky' yiv: Vishha shkola, 1979. 189 s.
19. Ushakov D. N. Tlumachnij slovník. URL: <https://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=81019>.
20. Fillmor Ch. Sprava pro vidminok. *Nove v zarubizhnij lingvistici*. V. 10. Leksichna semantika. Moskva: Progres, 1981. S. 369–495.
21. Chernejko L. O. Lingvo-filosofs'kij analiz abstraktnogo imeni. Moskva: Vyd-vo MDU, 1997. 400 s.
22. Shevel'ova M. S. Slovník rosijs'koj movi: t. 4. Moskva: Ros. mova, 1985. 736 s.
23. NKRM. <http://www.ruscorpora.ru/new/index.html>

Заманова Илона Владимировна, магистр, иностранный специалист факультета русского языка, Институт иностранных языков Чженчжоуского педагогического университета (улица Инцай, 6, Чженчжоу, пров. Хэнань, Китай, 45044); e-mail: lizhecu@163.com

Роль семантемы «Сердце» в структуре поля «Духовное состояние» (на материале русского языка)

В статье рассматривается вопрос о денотативном пространстве понятий духовного состояния, анализируется семантическая структура лексемы «сердце», автор предпринимает попытку реконструировать семантему 'сердце', основываясь на данных лексикографических словарей, контекстах употребления и устойчивых сочетаниях. Анализируются гнезда семантем, где каждый семантический признак стратифицированного комплекса выступал в качестве доминанты. Совершена попытка полного описания структуры семантемы на уровне языковых прототипов и на уровне реализации этих прототипов в языке. Автор обратил внимание на тексты ранней исторической эпохи, где абстрактные понятия на языковом уровне обозначались с помощью лексической единицы «сердце», но на современном этапе развития языка все эти понятия имеют отдельную лексему. Это наблюдение дало автору возможность утверждать, что 'сердце' является одной из первых семантем в духовном секторе системы «Человек». На основе проведенного анализа установлено, что в иерархии духовного сектора системы «Человек» семантема 'сердце' занимает ядерную позицию, она, первоначально обозначая реакцию сердца как органа, в дальнейшем расширила поле значения в направлении трех других базовых смыслов – 'мысли'/чувства'/желания', что дало языковому сознанию возможность выстраивать все последующие абстрактные понятия; ядерные обобщенные признаки семантемы 'сердце' можно найти в составе единиц семантической структуры, номинирующих сферу духовности.

Изучение семантемы 'сердце' проложило путь к новому видению денотативного пространства лексики эмоций и психических состояний. Автор предлагает включить в денотативное пространство оценку явления участником, интенсивность проявления сердечной реакции, интенсивность желания, мимическую или действенную реакцию. Предлагается уточнять интенсивность с помощью шкалы с положительными и отрицательными показателями.

Ключевые слова: духовность в языке, денотативное пространство, эмотивная лексика, абстрактные субстантивы, языковое сознание, когнитивная лингвистика, системы человека

Ilona Zamanova, master's degree, foreign specialist in the Russian Language Department of School of Foreign Languages, Zhengzhou Normal University (No.6, Yingcai street, Zhengzhou, Henan Prov., China, 450044); e-mail: lizhecu@163.com

The role of the semantheme "Heart" in the structure of the field "Spiritual state" (based on the material of the Russian language)

The article deals with the question of denotative space of spiritual state concepts, analyzes the semantic structure of the lexeme 'Heart', author makes attempts to reconstruct the semantheme 'Heart', what is based on the lexicographic dictionaries data, contexts usage and stable combinations. The nests of semanthemes, where each semantic feature of the stratified complex was acted as dominant, are also analyzed. Thus at the level of language prototypes and at the level of implementation of these prototypes in the language an attempt to fully describe the structure of the semantheme "Heart" is complete. The author drew attention to the texts of the early historical era, where it was noticed that abstract concepts at the language level were denoted using the lexical block "Heart", but at the present stage of language development all these concepts have a separate lexeme. This observation gave the author the opportunity to assert that the "Heart" is one of the first semanthemes in the spiritual sector of the system "Man". Based on the analysis, author is stated that in the hierarchy of the spiritual sector of the system "Man" semantheme 'Heart' occupies a nuclear position, it is initial nominator of the specific reaction of the heart as an organ, later it spread the field of meaning in the direction of three other basic meanings – thoughts/feelings/desires, which gave the language consciousness the opportunity to build all subsequent abstract concepts, nuclear generalized features of the semantheme 'heart' can be found in the semantic structure of the lexical units, nominating the sphere of spirituality.

The study of the semantheme 'Heart' paved the way for the possibility of a new vision to the vocabulary of emotions and mental states in general denotative space. The author suggests including to the denotative space the assessment of the phenomenon by the participant, the intensity of the manifestation of the heart reaction, the intensity of desire, facial or effective reaction. It is proposed to specify the intensity using a scale with positive and negative indicators.

Keywords: spirituality in language, denotative space, emotive vocabulary, abstract substances, language consciousness, cognitive linguistics, human systems

Стаття надійшла до редколегії 17.03.2021